

MENCZER BÉLA GONDOLKODÁSÁNAK HELYE A MAGYAR KONZERVATIVIZMUS HAGYOMÁNYÁBAN¹

Balázs Zoltán

(egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem)

Összefoglaló

A tanulmány az 1902-ben született, és 1920 után emigrációban élő Menczer Béla újságíró, történész hagyatékának csaknem teljes körű földolgozására épül. Menczer a magyar konzervatív hagyomány egyik alig ismert alakja. Gondolkodása alapelemeinek bemutatása mellett és azokra építve műveinek elemzése révén a magyar konzervativizmus föltárásának egy lehetséges módjára is javaslatot teszünk, amely szerint azt nem elsősorban szerzők, mint inkább különféle műfajú szövegek együtteseként érdemes felfognunk.

Kulcsszavak: Menczer Béla ■ konzervativizmus ■ magyar konzervativizmus

---

A KONZERVATIVIZMUS KUTATÁSA

1. Konzervativizmus általában

A politikai világnézetek a modern politikai közösségekben alapvetően fontos tájékozódási támpontok. Ezek nem csupán elvont eszmei térben, hanem a gyakorlati politikában is léteznek, politikai táborképző funkciójuk van. Idővel az újabb korszakok és nemzedékek a korábbiak tapasztalatait, fölismeréseit megfontolva azokat is politikai világnézetük forrásai közé sorolják. Békeidőben, politikai katalizmák híján, a többé-kevésbé változatlan közjogi helyzetnek megfelelően fennmaradni képes politikai táborokban végbemenő természetes nemzedékváltásnál a tábor fennmaradása önérték, így az eszmei kontinuitás felmutatását a kilépő és a belépő nemzedékek egyaránt különösen erősen igénylik. Az azonban vitatható, hogy ez az eszmei, világnézeti folyamatosság tudományos-eszmetörténeti értelemben is bizonyítható-e. A cambridge-i iskola hívei körében aligha 'illik' például Burke-öt konzervatívnek nevezni (ha Burke valami volt, akkor whig); mint ahogy Locke-ot sem liberálisnak, vagy Rousseau-t sem demokratának, hiszen esetükben ezek a jelzők anakronisztikusak.

Mindebből két lehetséges következtetési irány adódik. Az egyik szerint egy-egy világnézet közkeletű elnevezése, mondjuk a konzervativizmusé, voltaképpen nem jelöl semmit vagy legalábbis semmi fontosat. Aki mégis ragaszkodik hozzá, csakis abból a szempontból teheti, amelyet a saját politikai érték-választása jelöl ki számára. Magyarán azért keresi a közöset a korábbi 'konzervativizmusokban,' mert vagy saját, vagy ellenfelének szellemi gyökereit kutatja, azaz saját konkrét történelmi, politikai helyzetében igyekszik tájékozódni. Ez legitim törekvés, csak éppen nincs tudományos alapja. Az eredmény egy új politikai pozíció lesz, amelyet az eszmetörténész ugyan szintén konzervatívnek fog nevezni, de nem azért, mert az valóban az, hanem azért, mert egyszerűen nincs oka rá, hogy másként nevezze.

A másik lehetséges következtetési irány a politikai filozófia felől nézve válik láthatóvá. Ez sem az egyes eszmetörténeti fejezetek közös nevezőjét keresve igyekszik rátalálni – esetünkben – a konzervativizmus lényegére, hanem bizonyos civilizációs, vagy akár univerzális érvényű föltevésekből kiindulva a politikai rend, a politikai közösség állandónak tekintett és bizonyuló kérdéseire igyekszik koherens választ keresni, *többek között* az egyes eszmetörténeti fejezetekben található érvanyag figyelembe vételével. Így mégsem csupán aktuálpolitikai kérdés, hogy a klasszikusokat milyen jelzővel ruházzuk föl, amelynek eredménye tudományos szempontból elkerülhetetlenül anakronisztikus, mivel mindegyikük olyan kérdéseket vetett föl, amelyek csak az említett univerzális, civilizációs alapföltevések alapján érthetők. Ezek rendszerezése és filozófiai állásponttá stilizálása eredményeképpen egyfajta mércét, mérőszközt kaphatunk, amelynek révén egy-egy politikai közösségben aktuálisan zajló politikai viták összehasonlíthatóvá válnak egymással, mégpedig nemzeti-diakronikus és nemzetközi-szinkronikus értelemben egyaránt. Ezzel a mércével pedig olyan gondolkodók elképzeléseit is megítélhetjük, akik – s ebben az eszmetörténésznek tökéletesen igazja van – saját koruk fogalmai szerint nem lehettek például liberálisok vagy konzervatívok.² Locke minden bizonnyal liberálisabb, mint Hobbes, legalábbis a liberális hagyomány felől nézve; de Hobbes-ot sem lehet minden további nélkül konzervatívnek nevezni;³ mint ahogy Burke sem egyszerűen konzervatív, s Rousseau-nak is vannak igen markáns kapcsolatai a konzervatív világgéphez.⁴

A továbbiakban ezt a lehetőséget használom ki, azaz föltételezem, hogy a konzervativizmusnak léteznek ésszerű és használható politikai filozófiai kifejtései, s ezek attól azok, amik, hogy mindannyian számot vetnek a (nyugati) ember politikai létezmódjának kulcsmozzanataival. Számos ilyen koncepció ismeretes és érhető el magyar nyelven is. Ezek áttekintésére nincs mód, de az olvasó számára bizonyára ismertek a konzervatív világgép legfontosabb elemei: (i) az antropológiai pesszimizmus; (ii) a rossz komolyan vétele, de viszonylagos tolerálása; (iii) az értékek és erények egyénekhez kötése az intézményekkel, struktúrákkal szemben; (iv) a teóriákkal és a lehetőséggel kapcsolatos

viszonylagos szkepszis; (v) a gyakorlati tudás magasabbra értékelése az elméletivel szemben; (vi) a hagyományok előnyben részesítése az új ötletekkel szemben; (vii) a kulturális, civilizációs, esztétikai értékek elkülönítése és megkülönböztetett féltése az absztrakt morális elvekhez képest; (viii) a politikai tudás speciális tudásformának (kormányzás) való föltételezése.

A konzervativizmus önmaga 'izmus'-voltát sem veszi különösebben jó néven, számos változatának előadója emeli ki reaktív jellegét, azaz a különféle aktuális 'izmusok' elutasítását mint konzervatív ösztönt, amivel részben megnehezíti, részben viszont megkönnyíti a konzervatív világnézet és politikai világnézet fenti értelemben vett mércekénti használatát. Megnehezíti, hiszen ha a többi világnézet ilyen mérceként működik, akkor a konzervatívoknak is így *kellene* működni, holott identitásának egyik pillére, hogy éppen így nem *működhet*. De meg is könnyíti, mivel a többi 'izmus'-hoz képest éppen emiatt jóval kisebb konkrét történelmi terhet kell hordoznia, azaz kevésbé kötődik konkrét politikai közösségek elvi, mégis lokális érdekességű vitáihoz. Ezzel pedig tágra nyitja az ajtót olyan szerzők felé is, akik nem föltétlenül számítanak a konzervativizmus szűkebb, tehát politikai világnézeti értelemben vett klasszikusaihoz, s így rugalmasabb, végső soron használhatóbb, az árnyalatok kifejezésére alkalmasabb kategóriához, 'izmus'-hoz jutunk.

2. A magyar konzervativizmus egysége és folyamatossága

Az eszmetörténeti folyamatosság–megszakítottság problémája a magyar politikai eszmetörténetben súlyosabban jelentkezik. Az elmúlt két évszázad ugyanis bővelkedik politikai kataklizmákban, amelyek mögött drámai közjogi változások és radikális társadalmi–gazdasági–demográfiai átalakulások voltak. Ezek igen széles, s persze éppen emiatt helyenként igen sekély, azaz csak néhány igazi képviselővel rendelkező világnézeti spektrumot hoztak létre. A változások gyorsasága és olykor brutalitása a politikai táborok stabilitására és kontinuitására is negatívan, gyakran megsemmisítő erővel hatott. Ilyen helyzetben a politikai világnézetek képviselete és megjelenítése a politikai közösség számára a stabilabb és szerencsésebb történelmű közösségekéhez képest is nehezebben követhető. Olyannyira nehezen, hogy tekintélyes eszmetörténeteszek szerint érdemi kontinuitás nem is fedezhető föl, így a magyar politikatörténetben egymástól élesen elkülönülő, elszakított fejezetek alkotják azt, amit konzervatív eszmerendszernek, világnézetnek szokás nevezni.⁵

Így ha a fenti okfejtés szerint van is tudományos értelme a konzervatív felfogást úgy tanulmányozni, ahogyan a filozófia a dolgok természetét kutatja, a politikai világnézetek esetén azok nemzetek és korok szerint különböző módon formát öltő változataiból igyekezve leszűrni a közöset, a *magyar* eszmetörténetben ilyen vállalkozást sikerre vinni eleve reménytelen. Sőt, még egy

kifejezetten konzervatív ihletésű érvet is föl lehet sorakoztatni a szkeptikus álláspont mellett. Eszerint a politikai világnézetek mindegyikét, de kiváltképpen éppen a konzervativizmust nem annyira az akadémiai–értelmiségi–egyetemi elit tartja fönn, hanem egyrészt és értelemszerűen a politikai cselekvéshez szorosán kötődő politikusi gondolkodás hagyománya, amely kategóriákat, reflexeket, erényeket, hibákat, érzékenységeket és érzéketlenségeket hagyományoz generációról generációra; másrészt pedig egy ugyanígy stabilitást és hagyományozást lehetővé tevő társadalmi, kulturális osztály vagy réteg, amely önmagát hasonlóképpen nem csupán funkcionális szerepek szerint fogja föl, hanem habituális–attitudinális, mintaalkotói és mintafenntartói szerepek szerint is. Ahogy az angol konzervativizmushoz mindenekelőtt egy több forrásból (nemesi és polgári életformákból) táplálkozó gentlemen osztályra van szükség, úgy a magyar konzervativizmushoz is egyfajta szerencsésen ötvözött úri, polgári osztályra volt/van szükség, amely – így az ellenvetés – a történelem viharában vagy nem alakult ki, vagy csak 'torz' módon, vagy elégtelen számban, vagy újra és újra elnyomva és tartósan frusztrálva.⁶

Ezek nyomós megfontolások. Meglehet, hogy valóban nincs magyar konzervatív hagyomány, legföljebb töredezett és egymással minimális kapcsolatban lévő konzervatív útkeresések. Ám éppen az ilyen szakadozott vagy foltvarrásra emlékeztető hagyománnyal rendelkező politikai közösségek történetében fontos, hogy az adott politikai világnézet – itt a konzervativizmus – civilizációs szinten viszonylag jól körülírt politikai, filozófiai tartalommal rendelkezik, így megvan az a külső mérce, amelynek segítségével mégis rekonstruálható egy kétségkívül részben fiktív, de azért nem kizárólag aktuális politikai gyakorlati (táborképző) funkciót betöltő hagyomány. A módszer hasonlít a más *tudományterületeken* is alkalmazott *analógiához*. A régészet, a paleontológia és más, gyakran forráshiánnyal küzdő tudomány olykor kénytelen a közvetlen forrásokat analóg forrásokkal pótolni, azaz föltételezni, hogy ami hiányzik, olyasmis lehetett, ami másutt megvan. Ez nem teljesen önkényes eljárás, mivel megvitatható indokokra és érvekre hivatkozik, de persze bizonytalanabb és az ellenérvekre érzékenyebb következtetéseket tud csak alátámasztani. Nem kizárt tehát, hogy hasonló pótlásos, analogikus módszerrel egy szükségképpen még stilizáltabb és fiktívebb (hiszen ami a régésznek hiányzik, az a valóságban egykor ténylegesen is megvolt!), ám még mindig nem teljesen ideológikus ihletésű – mivel a releváns szempontokból nyugatias rajzolatú politikai hagyományokra épülő – magyar konzervatív hagyomány történetét meg lehetne írni.⁷

A magából a konzervativizmusból fakadó másik ellenvetésre pedig a következő válasz adható. El kell ismerni, hogy a konzervativizmus valóban erősen kötődik a tisztán filozófiai érveken túlmenő érzelmi, beállítódásos tényezőkhöz, mégpedig nem pusztán individuális, hanem kollektív értelemben is. Vagyis a konzervatív politikai világnézetet nem elsősorban könyvek és kiáltványok hordozzák, hanem valódi empirikus súlyt képviselő társadalmi rétegek

viselkedése, szokásrendszere. A magyar történelem ebből a szempontból valóban nem alakult kedvezően a konzervativizmus szempontjából (sem!). Ám, ahogy mondani szokták, alakulhatott volna rosszabbul is. A korábban fölso-
 rolt hátráltató, torzító tényezők részletezése nem tárgyam, csak azt jegyzem meg, hogy ezek meglétének, szerepének értékelése is a magyar politikai ha-
 gyomány legfontosabb témái közé tartozik. A biztos és biztonságot adó társa-
 dalmi súly hiánya teszi érthetővé, hogy a magyar konzervativizmus érzékel-
 hetően radikálisabb alaptónusú, türelmetlenebb, társadalmibb beállítottságú,
 esztétikáját tekintve pedig drámaibb ízlésű mondjuk az angolénál, amely visz-
 szafogottabb, türelmesebb, spirituálisabb beállítottságú, elégikusabb és líraibb.
 Ez a körülmény megnehezíti a magyar konzervatív hagyomány föltárásának
 a feladatát, mivel az éppen tárgyalt *szöveg* (tehát nem szerző!) érvelésének konz-
 zervatív jellegétől el tudjuk különíteni a 'helyzetből' adódó, nem feltétlenül
 egyenesen antikonzervatív, de a váteszi–prófétai hevület miatt gyakran radi-
 kális, programszerű és a gyakorlati politika nyelvére átfordítva éppen nem
 konzervatív benyomást keltő retorikai minőséget.

Nem könnyű, de azért megoldható feladatnak tűnik tehát a magyar konz-
 zervatív hagyomány föltárása, föltéve, ha világos és jól azonosítható politikai
 filozófiai kiindulóponttal rendelkezünk. Ezek a fejtegetések azonban csak a
 lehetőséget mutathatták meg. Magát a feladatot többféleképpen is el lehet vé-
 gezni. A konzervativizmus főntebb adott hozzávetőleges meghatározását ki-
 indulópontnak véve egy monografikus igényrel megírt munkában meg lehetne
 kísérlni a modern magyar politikátörténet egyes problémáinak konzervatív ér-
 telmezését, természetesen úgy, ahogyan azt a vélelmezett magyar konzervatív
 hagyomány előadja; ezek hiányában közelítő, helyettesítő megoldásokat lehet-
 ne keresni. Ha ez a kísérlet sikeres, akkor körvonalazni lehetne azt a szöveg-
 korpuszt, amely révén – szándékoltan paradox megfogalmazással – egy mo-
 dern értelemben vett hagyományt kapnánk, vagyis egy autoritatív módon lé-
 tező, de érvelő, ésszerűen vitatható politikai világnézeti pozíciót. Ez persze
 csak lazán szótt és semmiképpen nem egyszer és mindenkorra lezárt pozíció
 lehet, más hasonló pozícióknál is lazább és nyitottabb, éppen a konzervativiz-
 mus alapbeállítottságából és mondanivalójából adódóan.

Ilyen monografikus igényű munkára itt nem vállalkozhatom, ezért egy má-
 sik módszert követek. Egyetlen személy pályáját és írásait tartom szem előtt,
 de olyanét, aki tudatosan és a nyugati civilizációra állandóan figyelve volt konz-
 zervatív, közben pedig az újkori magyar történelmet és gondolkodástörténetet
 is igyekezett konzervatív szemmel érteni és értelmezni. Azaz (i) bár nem volt
 politikai filozófus, de a konzervativizmus alapvető fölismeréseit és hangsúlyai-
 t ismerte és több ponton is továbbgondolta; (ii) maga is fölismerte, hogy ezek
 az gondolatok és hangsúlyok nem csupán filozófiai művekben jelentkezhet-
 nek, tehát más szövegek és más szerzők felé is tudatosan fordult; (iii) így ma-
 ga is példát mutat arra, hogy a konzervatív hagyományt általában, s a magyart

konkrétan milyen módon érdemes megpróbálni rekonstruálni; (iv) végül pedig néhány konkrét elgondolkodtató észrevételt tesz a magyar konzervativizmus sajátosságaival kapcsolatban. Menczer Béla írásainak alapján tehát többféleképpen is gyümölcsözőnek ígérkező esettanulmányt vázolhatunk.

Rövid életrajzi ismertető után először konzervativizmus-képét kívánom fölvázolni, személyekről és országokról írott esszéi, portréi, illetve történelem-filozófiai írásai alapján, majd a magyar konzervativizmusról alkotott – virtuális – képét kívánom megrajzolni, hasonlóképpen tematikailag sokféle forrás bevonásával.

MENCZER BÉLA KONZERVATIVIZMUSA

1. Életrajzi adatok

Menczer Béla gyakorlatilag ismeretlen a magyar politikatudomány, eszmetörténet, történelemtudomány, irodalomtudomány világában. Egy a *Valóságban* megjelent interjút,⁸ a Lee Congdontól a *Beszélőben* közölt életút ismertetést,⁹ valamint egy, a *Kommentárban* újraközölt Szabad Európa Rádió-interjút¹⁰ leszámítva tudtommal semmi nem olvasható tőle vagy róla az utóbbi harminc évben. Életének főbb szakaszait Congdon professzor jól összefoglalja, itt csak a legszükségesebbekre szorítokozom.

1902-ben született, diákként már kapcsolatba került a rokon Jászi Oszkár-hoz is kötődő Társadalomtudományi Társasággal és a Galilei Körrel. A Horthy-rezsimmel szemben Menczer erősen kritikus volt, szervezkedés miatt perbe fogták és többekkel együtt börtönbüntetésre ítélték, alig húsz évesen. A büntetés után nem sokkal emigrált, csatlakozott a párizsi magyar emigrációhoz, Károlyi Mihály egyik közeli munkatársa lett, főleg az olasz emigrációval tartva a kapcsolatot. 1929-ben a francia rendőrség is kiutasította, Párizsból Berlinbe ment. Itt is, ahogy addig, újságírásból, tudósításokból, elemzésekből tartotta fenn magát. Majd visszatért Párizsba, onnan pedig hamarosan Londonba, ahol végleg letelepedett. Itt elmélyültebb történelmi kutatómunkát is folytatott, főként a XIX. század történelme érdekelte. A háború kitörése után jelentkezett De Gaulle hadseregébe. Három évet töltött katonaként Afrikában,¹¹ malária miatt szerelték le, onnan kezdve De Gaulle egyik sajtóosztályát vezette. A háború idején katolizált. A háború után a BBC-nél dolgozott, afféle szabadúszó újságíróként, Kelet-Európa-szakértőként fordult meg Európa több országában, élénk kapcsolatot tartva fenn az új magyar emigrációval is, rendszeresen publikált az emigráns lapokban. Angolul, franciául, németül, olaszul és spanyolul folyékonyan beszélt és írt, sőt, arabul is tudott.

Menczer Bélát elsősorban újságírónak és műkedvelő, ismeretterjesztő történésznek kell neveznünk, ahogy Congdon is teszi, noha világos, hogy a húszas években politikai ambíciói is voltak; hogy írásai között találunk filozófiai

és irodalomtörténeti esszéket; s hogy meg-megpróbálkozott drámaírással is. Megjelent művei között az ismeretterjesztő cikkeken, tanulmányokon kívül találunk néhány érdekes esszét, egy fontos, többször is kiadott eszmetörténeti válogatást, amelyhez Russell Kirk írt előszót;¹² valamint egy magyar irodalomtörténetet is;¹³ és az *Encyclopedia Britannica* számos magyar vonatkozású szócikke is tőle származik. Sok írása kéziratban maradt, főleg a XIX. századi magyar, tágabb összefüggésben az általa 'dunai'-nak nevezett történelemről szólóak, aminek fő oka kézenfekvő: a téma elsősorban a vasfüggönyön túli országokban lett volna érdekes, ahol azonban emigráns történészek nem marxista munkáinak megjelenésére esély sem volt. A rendkívül terjedelmes hagyatéknak több önéletrajzi írás is része, közöttük a legfontosabb a *Bread Far From My Cradle*, amelyet Menczer Budapesten remélt megjelentetni; valamint a több mint negyven füzetnyi, ugyancsak angol nyelvű útinapló és egyéb naplóanyag, amelyekből – szerencsére – saját maga készített egy kötetre való válogatást. Ez ugyan szintén nem jelent meg sehol, de forrásként jól használhatónak bizonyult.

2. Világnézet-váltás

Menczer politikai világnézete radikális átalakuláson ment át a húszas és a negyvenes évek között. Jászi ugyan később is tekintély és mérce maradt számára, de Menczer őt inkább prófétának, spirituális vezetőnek, mint tudósnak vagy politikusnak tartotta.¹⁴ Az olasz fasizmust, de még inkább a 'mussolinizmust' mindvégig mélyen megvetette, s ezt a véleményét később sem változtatta meg. Úgy vált tehát konzervatívvá, hogy legfontosabb korábbi politikai nézetein voltaképpen nem kellett változtatnia. Az azonban mégis magyarázatra szorul, hogy mi segít valakinek egy ilyen jelentős világnézet-váltást viszonylag gyorsan és tünetmentesen kiheverni.

A válasz egyik fele magának a konzervativizmusnak a természetében van: az aktuális politikai, világnézeti helyzet igényeinek megfelelően egy konzervatív lehet liberális vagy szocialista is, abban az értelemben, hogy a legsürgetőbb teendő adott esetben lehet egy szabadságjog védelme vagy a szegénység elleni küzdelem. Menczer maga fogalmaz úgy, hogy „[k]onzervatív vagyok, ahol a kultúrjavak megőrzéséről, az elért szellemi és lelki eredmények fenntartásáról van szó, dühödten és radikálisan liberális, amikor a lelkiismeret szabadságát kell védeni, amint kellett a fasizmus és a náciizmus éveiben, szocialista *ma* is, ha ez nem jelent mást, mint a lehetőség szerinti általános népjólét kívánását s előmozdítását” (eredeti kiemelés).¹⁵ A konzervativizmus kisebb elvi fegyelmet kíván és vár el, mint sok más politikai világnézet; ez tehát a válasz egyik fele.

A másik fele Menczer esetében minden bizonnyal a vallásban, egészen pontosan a katolicizmusban rejlik. Mélyebb, s általa sem föltárt lélektani ese-

ménysorok¹⁶ ismertetése nem tartozik ide, írásai, levelei alapján annyi bizonyos, hogy Menczer számára a katolikus hit a jó és a rossz kompromisszummentes szétválasztását; ugyanakkor a moralitás nem öncélú ünneplését, hanem tágabb, spirituális-teológiai, providenciális távlatba helyezését jelenti, ami egy történész számára nagyon fontos támpont lehet; továbbá a történelmi, aktuálisan vörös és barna gonosszal szemben egyedül hatékony, mivel autoritatív szembeszegülés garanciáját adja; végül pedig a nemzeti eretnekségekkel egyedül szembezállni tudó politikai imperializmus, azaz a birodalmi elv legfőbb igazolását nyújtja. Menczer számára a politikai konzervativizmus gyökere a katolicizmus. Erre további bizonyíték, hogy írásainak számos főhőse nem annyira a konzervativizmus, mint klasszikus politikai világnézet kánonjának ismert szerzője, hanem az irodalom és az irodalomkritika figurái: H. de Balzac, B. D'Aureville, L. Veillot, L. Bloy és Donoso Cortes, mindannyian hangsúlyozottan katolikus szerzők, éspedig Menczer olvasatában a XIX. század katolikus megújulásának előkészítői, harcosai. Ugyanakkor olyan harcosai, akik közül többen maguk is konvertiták, többnyire a 'visszafordulás' és nem a 'betérés' értelmében, s akik számára a hit megélése a későbbiekben sem volt föltétlenül egyszerű.

Így bár Menczert semmiképpen sem tarthatjuk 'többszörű,' mint történész-újságírónak, egyfelől konzervativizmus-tudatossága, másfelől a konzervatív felfogás, gondolkodásmód forrásainak kibővítésére vonatkozó kísérletei miatt, s ezek révén a magyar konzervatív hagyomány föltárására tett javaslatai miatt jelentősége mégsem mellékes.

3. Személyes portrék

Menczer előszeretettel írt portréesszétet, amelyek közül a legigényesebbeket a *Dublin Review* közölte. Portréi egy-egy számára fontos személyiség gondolkodásának főbb elemeit, aspektusait mutatják be, mivel azonban nem tudományos kutatómunka eredményei, hanem a számára fontos kiemelésekből, hangsúlyokból, tendenciákból összeálló arcképek, ezért ezek inkább olyan esszék, amelyekből nemcsak világképe és konzervativizmusa, hanem személyes élettörténetének egyes fordulatai és hangsúlyai is kiderülnek.

Száma a társadalomtudós példaképe vitathatlanul *Frédéric Le Play*,¹⁷ a XIX. század francia szociológiájának egyik megteremtője, a párizsi világkiállítás főrendezője, akiben mindenekelőtt az empirikus megközelítés komolyan vételét (Le Play végigutazta egész Európát, benne Magyarországot, Erdélyt is), s a korban divatos, főleg a marxizmusra jellemző prekonceptciós tudomány elutasítását, a politikai, közjogi kérdések helyett a társadalmi viszonyokra való koncentrációt értékelte. Le Play megközelítésének konzervatív elemeit Menczer szerint az élő és ható szokások, tradíciók, erkölcsök iránti kitüntetett figyelem,

valamint a családnak mint társadalmi alapegységnek a kiemelése adja. Ebben De Bonald nézeteinek folytatását is látja, sőt, ezt a viszonylag apolitikus, de a társadalmi kérdések iránt élénk érdeklődést tanúsító attitűdöt Balzac regényeiben is tetten éri, s ezeket egybefogva egy eredeti XIX. századi konzervativizmus-értelmezés kereteit is megjelöli.¹⁸ A Le Play-féle szociológiával kapcsolatban hangsúlyozottan jegyzi meg azt is, hogy az, a korszellemmel szembefordulva, az antiutópikus, forradalom- és egalitarizmusellenes szemléletet is meggyőzően képviseli.

*Barbey D'Aurevilly*t már említettem. Őt Menczer kiváltképpen kedvelte, föltehetően valamiféle lelki és hivatásbeli rokonság okán is. D'Aurevilly a XIX. századi francia irodalomkritika fontos alakja, idős korára kérelhetetlenül katolikus, ugyanakkor színvonalas és értő kritikus, Baudelaire egyik első méltánylója (ez persze nem csodálatot jelent – szerinte *A romlás virágai* után a költőnek két értelmes választása maradt: vagy elmegy gyónni, vagy öngyilkos lesz). D'Aurevillyben, a kor egyik legismertebb excentrikus gavallérjában és esztétájában Menczer azonban mindenekelőtt a *személyiséget* értékelte sokra, a drámai és lírai, személyes és elvi, művészi és morális elemek, az arisztokratikus ízlés és a forradalmi érzület kifinomult és hatásos ötvözetét, azt a szellemi és lelki egyensúlyt, ami Menczer szerint a francia szellem legszerencsésebb és legegységesebb terméke. Aligha tévedünk, ha ebben a kettősségre épített portréban Menczer saját arcképét is megsejthetjük, az antiburzsoá, technikai civilizáció-ellenes, mélyen arisztokratikus vagy inkább hierarchikus ízlés és érdeklődés, és a XX. század elejének Magyarországon forradalmi-radikális irányban való tájékozódás rá is egyszerre volt jellemző. S ami vélhetően a hasonló sorsból adódóan különösen is mély hatást gyakorolt Menczerre, az az érett fejjel bekövetkező konverzió, a maga bizarr módján, mert „a Rómába vezető utak között talán a legkevésbé szokványos az irodalmi dandyizmus útja.”¹⁹

A XIX. század katolikus-konzervatív megújulásának egyik kulcsfigurája Menczer szerint a spanyol *Donoso Cortes*, aki bizonyos értelemben a 'katolicizmus'-fogalom megteremtője is.²⁰ Benne Menczer egy másik alteregót is láthatott, bár tőle eltérően Cortes arisztokrata és befolyásos politikus is volt, mégis, reflexiós módja hasonlított ahhoz, amit Menczer maga is művelt: lazán fűzött gondolatok, az idők jeleinek vizsgálata, az aktuális események prófétai távlatba való helyezése, egyfajta apokaliptikus providencializmus, azaz a hanyatlás és az isteni tervek sikerességébe vetett bizalom ötvözete hatja át az írásait. Cortes 1848-ban – Széchenyihez hasonlóan – a már elkezdődött forradalom továbbvitelét és barbárság felé tett újabb lépést látta, sőt, érzékelte azt is, hogy a 'hivatalos' európai konzervativizmus fő bástyája és garanciája, Oroszország, valójában forradalmi és barbár erők hona. Cortes felfogásában a társadalom megelőzi a politikát, amin a közjogi, alkotmányos problémákat kell érteni, s amelyeknek az előtérbe helyezése az ő szemében a kor liberalizmu-

sának felületességét bizonyította. A mélyben már más erők működnek, olyanok, amelyek elemzésére a hagyományos, politikai fogalmi eszközök elégtelenek.²¹ Csak kellően kiművelt spirituális, sőt, teológiai gondolkodás révén lehet ezeket az erőket a maguk jelentőségében megérteni. A történelem nem osztályok vagy pártok, hanem jó és rossz, evilági és túlvilági nagyságra való törekvés harca. Ezt a harcot nem lehet parlamentáris keretek között megvívni. A politika hivatalos világa alatt vagy mögött olyan zsarnokság készülődik a szabadság örve alatt, amely minden korábbinál nagyobb veszélyt jelent a szabadságra, s amellyel csak a helyes autoritásnak van esélye szembeszállni. De ha Isten is úgy akarja – még annak sincs.

Menczer itt is igyekszik összekötni ezeket az elvont megállapításokat a XIX. század egyes nemzetközi politikai viszonyaival. Oroszország jövőbeli gyászos szerepéről már idézte Cortest, de hangsúlyozza azt is, hogy a gonoszság kiteljesedéséhez az orosz birodalom mellett szükség volt egy másik hatékony politikai hatalomra, éspedig Poroszországra, amely a század első felében inkább Szentpétervár előretolt bástyája volt, semmint saját jogú klasszikus állam. Poroszország, írja Menczer más véleményeket is idézve, „több volt, mint állam: gondolkodási iskola volt, internátus, és egyfajta politiko-militáris szekta, egy olyan leigázott és kevert német-szláv lakosság fölött uralkodva, amely semmilyen értelemben nem volt része az államnak.”²² Poroszország, a nemzeti gondolat egyik élharcosa, valójában és mélységesen nem nemzet-, hanem hatalomorientált ország, amihez képest Ausztria valódi nemzetekkel rendelkező, történetileg, földrajzilag és nemzetközi jogilag valóságos, reális politikai cselekvő. Poroszország az első elvont eszme, amely állami keretet ölt.

Természetesen nem nehéz ezekben a kijelentésekben az első világháború és következményei traumáját is észlelni, de kiváltképpen az 1870-es német-francia háború után egyre több embert riasztott az új Német Birodalomnak nemcsak a katonai-gazdasági ereje, hanem spirituális-morális tartalma, eszméisége is. S bár az orosz–porosz szövetség nominálisan valóban a 'régí rend' helyreállítására szövetkezett 1815-ben, Menczer egyik fontos állítása, hogy ennek a szövetségnek csak a harmadik tagja, azaz Ausztria volt valóban konzervatív politikai célokat követő államnak nevezhető, az az Ausztria, amelynek külpolitikáját *Metternich* herceg irányította, minden lehetséges módon eltávolodva hivatalos szövetségétől és közeledve Angliához. Ezért kerül Cortes és Metternich össze oly gyakran Menczer írásaiban. Menczer többször is megírta, hogy az agg Metternich brüsszeli házában milyen sok államférfi megfordult, akik közül azonban a herceg éppen Cortest tüntette ki különös figyelmével. De nem kritikátlanul. Mert az öreg államférfi, aki nem szerette a regényeket sem, mondván, hogy jobban érdekli a valódi, mint az elképzelt cselekvés, még ahhoz a konzervatív iskolához tartozott, akik már a megújuló, 'izmus'-sá izmosodó katolikus konzervativizmust is bizalmatlanul szemlélték.

Metternich megjegyzéseit az 'izmusok' ártalmairól Menczer továbbfejlesztette, sőt, ezt tekinthetjük saját konzervativizmusa, politikai felfogása sarokpontjának is, amelyet több helyen is leszögez. Egyik írásában a témát részletebben is kifejti, hozzáfűzve, hogy az 'izmus'-ok gyakorta nem hogy mást, hanem egyenesen az ellenkezőjét jelentik annak, amire gyökük eredetileg vonatkozott.²³ Így a szocializmus a társadalom tagadása, az állam igenlése; a 'liberalis' egyik alapjelentése a bőkezű adakozó, a valóságban inkább a takarékossgot és minimális segítségnyújtást jelenti, ráadásul a szabadságszeretet, mely a másik alapjelentése, szintén súlyosan korlátozta; a radikalizmus a valódi, gyökeres változtatás esküdt ellensége; a kommunizmus pedig természetesen minden közösségiség ellenfele. A nacionalizmusban Menczer éppenséggel a nemzeti eszme tagadását látja, amennyiben „minden nacionalizmust azért hívtak így, mert tagadta nemzetét, mert letagadta múltjának javát, mert kitagadta magából a nemzet zömét.”²⁴ Ez az általános, mély bizalmatlanság a politikai eszmerendszerekkel szemben Menczert odáig vitte, hogy a XIX. század 'hivatalos' politikai gondolkodásának jelentős részét Cortes nyomán vagy felületes, vagy kifejezetten hamis, a valódi – apokaliptikus – tétek megértésére képtelen filozófiai igyekezetté degradálta. Az ideológiák pótlékok csupán, de persze totális célokkal, a teljes és fogyatékmentes megoldást kínálják. Ám mi sem lehet tévesebb, mint a 'minden' ígérete. „Akinek valamije van, az tudja azt is, hogy valamije hiányzik. Hogy másnak is van valamije, ami csak a másé lehet. A valamivel bírók között mindig lesz némi őszinte, lojális, kölcsönös elismerés. A nincstelének mindent egymásra kennek. A mindent akarók kismimmizik egymást.”²⁵ A semmivel rendelkezés, mint a szabadság felsőfoka, a szentek különleges kiváltsága, de még ez is csak a valamivel rendelkezők világában jel. A emberek többsége számára a szeretet mint adás és áldozat elsősorban anyagi téren valósítható meg, ezért túlnyomó többségünk számára szükséges dolog a tulajdon, nem csak a szabadság, hanem a szabad adás és áldozatvállalás feltételeként.

Az ideológiák – az 'izmusok' – egyik legfőbb kára, folytatja Menczer, hogy megnehezítik a jó kormányzást. A jó kormányzásnak két fontos feltétele van: tisztességes politikai elit vagy vezető²⁶ és az 'izmusok' és 'rendszerek' kerülése. „A kormányformák nem 'rendszerek'” – mondja –, „hanem történelmi okok és olykor véletlenek eredményei, mindenképpen csak átmeneti formák, amelyeket más formák előztek meg és más formák fognak követni. A konzervatív, a hagyományos politika nagy előnye, hogy az átmeneteket simává és könnyűvé teszi, a szükséges változtatásokat megrázkódtatások nélkül tudja végrehajtani.”²⁷ Ennek a megközelítésnek az eredménye a dunai Monarchia 1848–1914 közötti számos tárgyalásos 'rendszerváltása', folyamatos alkalmazkodása a változó körülményekhez, amelynek erőszakos véget vetett a világháború. Szerencsésebb országok, mint Anglia, háromszáz éves *kormányzati* kontinuitással rendelkeznek, dacára minden jelentős társadalmi, gazdasági, kulturális válto-

zásnak. A titok a jogfolytonosság, a tapasztalati, empirikus kormányzati filozófia, az 'izmusok' hiánya.

Minden 'izmus' mélyén az értelem kora újkori félreértése húzódik meg. A klasszikus racionalizmus még meg sem született, írja Menczer, de Morus Tamás *Utópiája* már rátapint gyógyíthatatlan hibájára. A vallást ésszerűtlensége, logikaellenessége miatt bírálók számára az *Utópia* akár kézikönyv gyanánt is forgatható, a természetes ész és erény boldog társadalmának alapjait ismerhetik meg belőle. Csakhogy írója éppen a címválasztással jelzi, hogy mit gondol erről a fölhasználási módról: azt, hogy tökéletes félreértés. A racionalizmussal az a baj, hogy soha, sehol, semmi nem úgy működik, ahogyan elvileg működnie kéne. S mivel a racionalisták minduntalan a valóság falába ütköznek, egyetlen megoldás marad számukra: a valóság félresöpése és egy új valóság megteremtése, amelynek legfőbb ambíciója, hogy a racionalizmusnak makacsul ellenálló értelmén bosszút álljon és belőle gúnyt űzzön. Erre a XX. század második felében – legalábbis Nyugaton – már nem a megvalósíthatatlan térbeli elkülönülés révén (erre keleten még egy gigantikus kísérlet történt), hanem a megvalósíthatóbbnak látszó időbeli ugrás, Utópia helyett az Ukrónia révén vállalkozunk.²⁸

A felvilágosodás tévelygéseinek, az 'izmusok' iránti egyre nagyobb lelkesedésnek a keserű levét a XX. század emberének kellett meginnia. A tévelygések súlyossága és a büntetés rettenetessége miatt jeremiásokra volt szükség. Menczer ilyen Jeremiást látott *Karl Kraus*ban, akit annak idején Bécsben élőben is látott, hallott, s akiben ismét egyfajta lelki és mesterségbeli rokont fedezett föl.

Minden prófétának kétféle hivatásos ellensége van, a hamis próféta és a vallási szkeptikus. Kraus célpontjai ezek voltak: a hübrisz szemérmetlen hirdetői és az önelégült értelmiségiek. Kraus nem filozófus, nem tudós vagy hivatásos művész, hanem mindenekelőtt személyiség, akiben költői, újságírói, filozófusi, drámaírói, színészi és moralista véna egyaránt volt, s akiben Menczer hasonló sajátos ambivalenciát látott meg, mind D'Aureillyben: a forradalmár és a konzervatív integráns ötvözetét. „Kraus vérmérséklete [mégis] inkább lírai. Gondolatait mindig a közvetlen, a konkrét, az élő személyes élmény inspirálta. Az elvont fogalmak, rendszerek, mint Bergson metafizikája (...), minden rendszeres filozófia, teológia vagy szociológia iránt közönyös maradt.”²⁹ Írásaiban, amelyek egyszemélyes lapjában, a *Die Fackel*ben jelentek meg, a kor különböző immorális viszonyai, majd a háború állandó tárgyak. Ugyanakkor nem egyszerűen moralizál vagy prédikál, hanem igazságokat hirdet. Hirdeti például a nő, az érosz fontosságát – abban a korban és abban a társadalomban, amely demisztifikálja az éroszt (pszichoanalízis), s ezzel egyre kegyetlenebbül szolgáltatja ki a nőt a férfiösztonnek, majd ezen keresztül saját ösztöneinek is. S bármilyen szokatlanul is hangzik, ez az igazság vallási, eszkatologikus dimenziókat nyit meg. Mert az immorális viszonyok 'természetessége' vagy tár-

sadalmi 'elfogadottsága' mögött mindig téves, hibás vallásosság van: a gnoszticizmus, a manicheizmus, a realizmus és a materializmus, amelyek – s itt Menczer már főntebb is hivatkozott kedvenc gondolata jön elő – többnyire mint 'izmusok' az ellenkezőjét jelentik annak, amire utalnak. A gnózis nem tudás, a manicheizmus az igazi dialektika tagadása, a realizmus szüklátókörség, a materializmus pedig az anyagi valóság gyűlölete.

4. Országportrék

Menczer szenvedélyes utazó volt, ha részben kényszerűségéből is. Ahogy a személyeket, úgy az országokat, népeket is előszeretettel festette meg esszéekben, útibeszámolóiban, hasonló eszközökkel, hellyel-közzel Cs. Szabó Lászlóra emlékeztető módon. A francia szellemen kívül kiváltképpen a spanyol nép és történelme foglalkoztatta.³⁰ Spanyolországban is mindenekelőtt az éles, mégis egymást kiegészítő ellentétek vonzották: a szembetűnő szegénység (de nem emberalatti nyomor) és a hivalkodó (de nem dúskáló) gazdagság; a föl-fölcsapó anarchia és a mélyen komolyan vett engedelmességkultusz; a szenvedély és a melankólia elegye. A spanyol 'dél' nem annyira mediterrán, mint inkább afrikai, keleti, azaz Menczer felfogása szerint spirituálisan mélyebb értelmet hordoz. A szegénység, írja másutt,³¹ akárcsak a háború, végső soron „misztérium.” Éppen ezért nem kezelhető a 'probléma' és a 'megoldás' terminusaiban, azaz ellenáll minden politikai 'izmus'-nak is. A marxizmus osztályharcot csinál belőle, s ezzel technicizálja; ugyanakkor ez az eljárás is hordoz egy mélyebb történelmi, spirituális értelmet: a gyűlölet, a kapzsiság, az irigység és a megvetés erőinek ad hangot. A szegénység nem szüntethető meg, a gazdagság szemlélése és elfogadása pedig nemes emberi érzéseket is ébreszt és fenntart, a csodálatot, a lelkesedést, sőt, a szeretetet – nem véletlen, hogy a templom és a gazdagság minden evangéliumi szegénység-tanács ellenére is, s talán leglátványosabban éppen a szegény latin-spanyol földön, olyannyira szervesen összetartozik.

A másik vonzerő a spanyol fejlődés sajátos autochtonitása és kapcsolódása az európai történelemhez. Menczert mint történészt mindig is foglalkoztatta az egyes európai nemzetek és népek sajátos karaktere és 'értelme' vagy spirituális küldetése, a spanyolokban az Unamuno által tragikusnak jellemzett életérzés hordozóit látta, amelynek szerinte a filozófus egy másik könyve, *A kereszténység agóniája* még pontosabb kifejezést ad (az agónia itt nem haláltusa, hanem sorsszerű szenvedés): Spanyolország hivatása a szenvedés, úgy, ahogyan azt Goya megfestette; filozófiája nem a kétellyel, hanem a hittel kezdődik; és – Menczer számára talán ez a legfontosabb – minden ideológia alapvetően idegen tőle (ezért nincs fasizmus, nincs korporativizmus, nincs komolyan

vett falangizmus sem – csak jó vagy rossz kormányzás). Az autochtonitás mellett a spanyol történelem mégis valami különleges európai hivatást is betölt, ez pedig – ismét sajátos ellentétben a számos területen tagadhatatlan 'elmaradottsággal' – lényegében a későbbi európai történelem megelőlegezése, elővételezése. Az első igazi világháború Menczer szerint a spanyol örökösödési háború volt; a felvilágosodás antiklerikalizmusa először itt (és Portugáliában) emelkedett állami politika rangjára; a napóleoni háborúban itt született meg a gerillaharc és a népi háború; Spanyolország az első európai kárvallottja a fölemelkedő amerikai nagyhatalomnak; és a II. világháború szintén spanyol földön tartja a főpróbáját.

Talán legjobban sikerült esszéjében Menczer egész Európa spirituális, intellektuális és esztétikai metszetét is igyekezett megrajzolni. Ahogy némi szarkazmussal fogalmaz: „Az ősök talán már teljesen kimentek a divatból. A közelmúltig viszont túlzott idealizálásban volt részük. (...) Az arisztokratikus korszak ebből a szempontból szerény volt (...): egy udvari kamarásnak csak annyit kellett bizonyítania, hogy harminc fölmenője [négy nemzedék] megkeresztelt és kitüntetésre érdemes személy volt, utóbb az jött divatba, hogy minden homályos és gyakorlatilag ismeretlen őstől elvárták, hogy csinos, szőke, kékszemű lett legyen.”³² Viszont miért kéne átesni a ló túlsó oldalára és minden ősiséget nevetségessé tenni? „Az ősiséggel kapcsolatos félrevezető eszmék leküzdésének helyes útja a spirituális származtatás helyes elképzelésének rögzítése.”³³ Nincs ebben semmi misztika. Sőt, közhely, hogy az európai civilizációnak megvannak a maga forrásai: Róma, Athén és Jeruzsálem. Az etikai és a politikai géniusz forrása Róma, az analitikus és a filozófiai géniuszé Athén, a prófétai géniuszé Jeruzsálem. Ezért „rendért és arányokért Rómához, bölcsességért és nagyságért Athénhoz, hitért és megnyugvásért Jeruzsálemhez fordulunk.”³⁴

Ám dacára annak, hogy Európa gyökerei három Városban találhatóak, a nemzetek Európája mégis döntően római. Minden modern nemzeti karakter attól európai, hogy római őse van.³⁵ Az angolok őse Tacitus, a moralista portréfestő, az egyszerre távolságtartó, magánszférájában elrejtőző, ugyanakkor mélyen közéleti érdeklődésű, könnyörtelen satírja mellett is lojális gentleman. A német karakter római őse Horatius, a professzionális lelkesedő, a szerelemből filozófiát, a költészetből tudományt, a regényből értekezést csináló, alapvetően apolitikus alkat. A franciák számára Vergilius a minta. Ő a racionalista misztikus, a tragédiát elegánsan viselő, a szenvedélyeket kordába szorító, a jó ízlést mindenek fölé helyező költő. Az olaszok számára Menczer két őst is talál: Ovidiust és Cicerót. Egyik sem nagy gondolkodó, egyik sem szánt mélyen, egyik sem nagy tettekről híres, de mindketten nagy stiliszták, s kiváltképpen Cicero a becsület és a közéleti nagyság örök mintája. A hispán föld szülötte Seneca, és Spanyolország mindig benne találja meg géniuszának fog-

lalatát. A szenvedés, a lelki gyötrelmek és melankolikus vigasztalás, sőt, a Rómában máshol ismeretlen fokú spirituális mélység és tisztaság forrása. A Duna menti népek őse Marcus Aurelius, a sikertelenségre ítéltetett, s ezt minduntalan sejtő, ezért szkeptikus, melankolikus, elveit gyakorlatba átültetni képtelen császár, mély rokonságban Senecával: ilyen lehetett II. József, Metternich, Széchenyi vagy éppen Masaryk. Végül bár Julius Caesar is római, Menczer szerint ő mégsem Rómát, hanem a Hannibálban megvert, s így benne mégis győztes Keletet jeleníti meg. A Nyugat keresztény császárai közül cézárokká azok lettek, akiket a Kelet mélyebben érintett meg: Justinianus, Hohenstaufi Frigyes, V. Károly, II. Fülöp, s persze Napóleon. Ezt a panorámát végigtekintve válik világossá, mondja Menczer, hogy Oroszországban mi a különös: az, hogy nincs római őse. Csakhogy ettől nem válik keletté, ahogy a közfelfogás vélni hajlamos, hanem egy olyan romanizálás előtti görög világra hasonlít, amelyet perzsa, hindu és buddhista hatások alakítottak – azaz a kegyetlen pompa, az anarchizmus, a panteizmus. Mégis, Oroszország döntően a görög tragédiákból érthető meg. Minden nagy orosz regényben sikolyok, gyilkosságok és könnyek vannak. Az orosz zsarnokot nem megölik, hanem meggyilkolják. A gyilkos pedig nem a közösség ítéletét hajtja végre, hanem személyes bünt követ el. Az orosz világ hősei nem szónokok, államférfiak, királyok, filozófusok, hanem küklopszok, szörnyek, jósok és megmagyarázhatatlan eredetű, ambíciójú és hivatású kalandorok. S ha a görög és a római világot egyetlen párhuzamba akarnánk állítani, akkor Homérosz és Vergilius lehetne az eposzi és epikus párhuzam. Az *Aeneis* főbb témái és egész szelleme protokeresztény. A kiűzetés, elvetettség és ígéret, a kötelességnek és kegyességnek a görögökénél tisztábban vallásos felfogása, az elhivatottság, a küldetés és az egyetemes érvényűség határozottan ószövetségi hasonlóságokat mutat,³⁶ de természetesen Vergilius eposza nem vallásalapító, hanem a legnagyobb hatású politikai, azaz birodalomalapító 'szent' szöveg.

Ezek az önmagukban nyilván számos vitatható állítást megfogalmazó, bevallottan szubjektív, élmény- és tapasztalat-összegző országportrék elsősorban arra alkalmasak, hogy Menczer gondolkodásának viszonylagos strukturáltságát, ugyanakkor tágasságát és megközelítésmódját, a metaforikus–analógikus–asszociatív valóságleírást, az esztétikai szempontok fontosságát ilusztrálják. Ahogy személyes hőseiben sem elsősorban a filozófiai, tudományos argumentációt, hanem a személyiséget és annak az adott korról való kapcsolatát értékelte és mutatta be, úgy ezekben az országportrékban is ez a 'festészeti' megközelítés dominál. Természetesen ezt a megközelítésmódot nem lehet minden további nélkül azonosítani 'a' konzervativizmus módszerével és szemléletével, de a konzervativizmus elismert nagyjai írásaiban is gyakran találkozunk vele.

4. Történelemfilozófia

Menczer számos helyen elmélkedik a történelem jelentőségéről és hasznáról. Megjegyzései a konzervatív szkepticizmus felfogását fejtik ki: egyfelől a történelem gyakran ismétli magát, ennél fogva tanulmányozását nemcsak az absztrakt tudás növelése, hanem a gyakorlati hasznosság is indokoltá teszi; másfelől viszont a történelem minden ismétlődés ellenére sem ciklikus, nem megjósolható, a törvényszerűségek megállapítására nem alkalmas. Inkább arról van szó, hogy az emberi természet egyes állandói újra és újra tetten érhetők a történelem eseményeiben, illetve ezek megértése az előbbieken nélkül lehetetlen. Ezek az állandók nem az eszmék, ideológiák, de még csak nem is bizonyos fennkölt, bár gyakorlati-politikai célok vagy szándékok, jóval inkább a megmaradás és az alkalmazkodás ösztönei és készségei. Mindazonáltal – legalább is az európai–eurázsiai történelemben – Menczer néhány olyan jelenségre hívja föl a figyelmet, amelynek magyarázata viszont ezekkel az 'állandókkal' nem adható meg kielégítő mértékben.

Az egyik ilyen jelenség a Dél és Kelet felé való orientálódás. A nyugati történelem Kelet és Dél felé 'lejt.' Ezt nem csak a kezdeteknél látjuk, hanem a későbbi szellemi és politikai mozgásirányokban is, ideértve a XV. századi nyugati expanziót is, hiszen annak végső célja szintén Kelet volt. A XVI. századtól kezdve Kína egyre mélyebben ragadja meg az európai ember fantáziáját, divattá válik; a spanyol nagyhatalomban van valami kalifátus-jelleg; Napóleon Egyiptomban lesz Caesar; Viktória királynő a brit nagyhatalom csúcspontján már csak India császárnőjévé léphet elő; Oroszország bölcsője szintén a Fekete-tenger mellett ringott; s még a XX. század groteszk caesari allűrökkel fölcicomázott olasz, de még markánsabban német birodalma is a mesés (s mellesleg: árja) Kelet felé gravitál; Oroszország a nyersanyag miatt fontos csupán, a valódi cél itt is Arábia és India, csak éppen oda Anglián keresztül vezet az út... A legotthonabb földi otthon után vágycokozunk, s ezt délen-keleten találjuk meg. A vallások szülőhelye is itt van: minden nagy vallás keleti, s minden nagy vallás társadalom- és politikaformáló erő. Ezek az erők pedig minden időben birodalmi keretet kívántak.³⁷

Menczer monarchista volt, minden porcikájában. Levelezéséből és kéziratiból is sugárzik egy olykor sznobizmusig elmenő előszeretettel a nemesi-arisztokratikus hagyományok iránt, gondosan számon tart előjogokat, címeket, családfákat és leszármazásokat, de ennél nyilvánvalóan többről van szó.³⁸ A monarchiák s még inkább a monarchák bukása mindig sokkal emlékezetesebb, megrendítőbb, elgondolkodtatóbb, mint köztársaságok és elnökeik bukása, akár erőszakos halála (Róma talán az egyetlen kivétel). Ez nem személyfüggő: királyok és hercegek halála nem személyiségük nagysága vagy vonzereje okán tragikusabb másokénál, hanem azért, mert pozíciójuk, helyük az

emberi képzeletben sokkal magasabban van, sokkal nemesebb értékekhez kötődik, mint a kormányzás bármely más figurájáé. Tulajdonképpen még a forradalmak és egyes forradalmárok értékét és nagyságát is kevésbé az eszme fennköltisége és az ideológia tisztasága adja meg, mint inkább a lázadó, a felkelő kapcsolódása a rend, a tekintély és a legitimitás értékeihez. Menczer nyilvánvalóan saját fiatal korának forradalmár hőseire is gondol, akik közül többektől – ideértve Károlyi Mihályt is³⁹ – nem tagad meg bizonyos rokonszenvet, általa is elismert összes hibáik ellenére sem.

A monarchikus-arisztokratikus berendezkedésnek számos gyakorlati előnye, haszna is van. Az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatban úgy véli, hogy a 'feudális' előjogok és címek adományozása sikeres ellensúlya volt a tisztán vagyoni gyarapodásnak, s ezzel akadályozta a korrupciónak. A rang (az igazi, tehát a monarchia által garantált rang!), mint alternatív jószág nem csupán az anyagi korrupciót csökkentheti, hanem a morális korrupciót is, hiszen egy erkölcsileg elfogadhatatlan utasításnak egy előjogokkal és biztos társadalmi háttérrel rendelkező személy könnyebben tud ellentmondani.⁴⁰ A monarchiák a kulturális–művészi innováció számára is nélkülözhetetlenek. A forradalmi rezsimék ilyen szempontból vagy természetlenek, vagy csak konszolidációjuk után képesek komolyabb szellemi alkotások számára hátteret teremteni. Még a forradalmi ellentétek és a nagy politikai drámák is nyugodt és konszolidált, szabad környezetet igényelnek, amit csak szilárd hatalom tud biztosítani. A monarchia lehetővé teszi, hogy a politika viszonylag mellékes dolog legyen az emberek életében, s ezzel teszi őket valóban szabadabbá, legyen szó egyszerű polgárról vagy tudósról, művészeiről.⁴¹

S ha az utolsó igazi európai monarchiákra tekintünk, még valami fölűnhet: Közép-Európa hanyatlása a monarchiák hanyatlása. Amíg Poroszország, Oroszország és Ausztria álltak, addig azért álltak, mert monarchiák voltak. Ezzel pedig nevet viseltek, nemzetközi személyiségük, valódi akaratuk és fölismérhető arcuk volt. Miután megszűntek, helyükbe 'kérdések' és 'kategóriák' léptek, s olyan problémák, mint maga a 'közép-európaiság'. Ez is absztrakt, mondvacsinált fogalom, csakúgy, mint a vele járó többi álprobléma, a fogalmak pontos határai (Közép-Kelet? Kelet-Közép? szimplán Közép? Lajta? Odera? Rajna? Duna?)⁴²

Miután ezek megszűntek, a sokkal alacsonyabbrendű és veszélyesebb nemzetállamok maradtak. Nem azért, mert a nemzeti eszme szükségképpen és lényegileg rossz volna. Menczer XIX. századi konzervatív szellemben gyakran bírálta ugyan a nacionalizmust, főként annak a XX. századi 'izmusított,' tudományoskodó válozatait, ahogy ezt fölnebb láttuk is, másutt azonban a fenti gondolatokhoz illeszkedő érveket is talált a nacionalizmus mint nemzeti közösségi gondolat, érzés mellett: „Korunk szellemi áramlatai közül a nacionalizmus áll a legközelebb az emberi dolgok személyes értelmezéséhez, s

egyedül ez a tény meg is magyarázza erejét. Ez a legrövidebb út a személyes szabadsághoz, s a legszemélyesebb út az emberi szolidaritáshoz.”⁴³

Indeterminizmus, ám vele együtt a történelmi tanulságok nevelő-oktató szerepe; monarchizmus; a nemzeteszmé mint a demokrácia ártalmas hatásainak hasznos korlátja; ugyanakkor a katolikus, római impériumeszmé mint az európai civilizáció természetes és számos gyakorlati, kormányzati előnnyel járó politikai értelmezési kerete – nagyjából ezeket a szempontokat emelhetjük ki Menczer történelemfilozófiai eszmefuttatásaiból mint olyanokat, amelyek hézagmentesen illeszkednek ahhoz a konzervatív világképhez, amely tehát nem elsősorban a filozófiai konzervativizmus érveiből építkezik, hanem portrék és történelmi-politikai helyzetek elemzéséből. Ennek a megközelítésnek számos előnye mutatkozik meg akkor, amikor a már ismertetett okokból diffúzabb és hiányosabb magyar konzervativizmus fölvázolására teszünk kísérletet Menczerrel és Menczer révén.

MAGYAR KONZERVATIVIZMUS

1. Irodalom

A spanyol világ Menczer számára a magyar történelmi sorsnak valamivel szerencsésebb variációját is jelentette. A Cortes–Metternich-párhuzam elemzésénél közös konzervatív tájékozódási támpontokra is rámutattam, amelyeket Menczer a szűkebb magyar horizonton is igyekezett megtalálni. Többször visszatért rá, hogy a napóleoni háborúk és a spanyol ellenállás hatására a spanyol témák divatba jöttek Bécsben; a *Bánk bán* egyik főszereplője, Melinda spanyol; a minőségi magyar színjátszás a spanyol klasszikus dráma (Calderón, Lope de Vega) fordításaival, előadásaival kezdődik, márpedig a spanyolok mellett Menczer szerint Shakespeare drámáinak, kiváltképpen a politikai drámáknak a fordításai teremtik meg annak a lehetőségét, hogy a nemzet saját politikai hivatását, karakterét, sorskérdései szélességét és mélységét fölmérje, végiggondolja, s egyáltalán ehhez nyelvet találjon. A drámák sokszor mélyebb és igazabb képet nyújtanak egy politikai közösség, egy nemzet politikai karakteréről, mint akárhány filozófiai értekezés, s így ezeknek a műveknek az ismerete alapvető fontosságú általában a helyes politika kialakítása és a konkrétan konzervatív válaszok kidolgozása szempontjából egyaránt.⁴⁴ Ezzel Menczer egyértelművé teszi, hogy felfogása szerint a magyar konzervatív hagyomány forrásait elsősorban az irodalomban kell keresnünk, másodsorban pedig az irodalom hőseiben, azokban a történelmi személyiségekben, akik részben maguk is irodalmi alkotók voltak, de részben és még inkább döntéshozók, politikai cselekvők. Bizonyos értelemben egy politikai közösség számára tulajdon-

képpen még előnyösebb is, ha a konzervatív pozíciót nem annyira filozófiai traktátusok, hanem irodalmi művek és történelmi jelentőségű politikai, közjogi döntések révén ismerheti meg, hiszen ezzel hitelesebb és meggyőzőbb, magasabb gyakorlatorientáló értéket képviselő képet alkothat róla, mégha az kevésbé reflektált és filozófiailag kevésbé kidolgozott is.

Természetesen a magyar politikai karakter megértéséhez időben távolabbra kell nyúlnunk. A magyar irodalom történetének *Kommentárjában*⁴⁵ Menczer elsősorban az ismeretterjesztés szempontjait tartotta szem előtt, de itt is észlelhető igyekezete, hogy ennek a feladatnak az elvégzéséhez is filozófiai támpontokat találjon. A korábbi időkből Zrínyi és Pázmány munkásságát emeli ki, mindkettőjük esetében az európai kitekintést és szellemi rokonságokat hangsúlyozva, elsősorban az itáliai kapcsolatokat. Zrínyi eposzának – akár csak írójának mint történelmi szereplőnek – minden költői fogyatékosága mellett is sikerül minden eposz legfontosabb ismervét, a *nagyságot* megjelenítenie, amely rendszerint kulcsfontosságú egy nemzet politikai eszményvilága számára.

A XVIII. század utolsó harmadában jelentkezik az az újjászületés, amelyet Menczer kifejezetten a *kozmpopolita* Bécshez köt, a testőrírókhoz, akik a Monarchia diplomáciai szolgálatában szereztek európai látókört. Ezt a tényt a magyar irodalomtörténet többnyire ritkán és paradoxonként tudatosítja. Menczer viszont nem paradoxont, hanem egyenesen koherens kormányzati szándékot lát mögötte, amely a magyar történelemfelfogásban kiemelten szereplő, nyelvi értelemben föltétlenül magyarelles jozefinizmust megelőző korszakban világosan fölismerhető, s lényege a magyar nyelv reformja, modernizálása, rendszerezése, mégpedig egyfelől kormányzati, adminisztrációs megfontolásokból, másfelől a 'népi monarchia' megteremtésének Menczer szerint Mária Teréziáig visszanyúló politikai elképzeléséből.⁴⁶

A magyar irodalmi nyelv a kezdetektől fogva erősen kötődött a keleti vidékek népnyelvéhez (ideértve már Pázmányt is), s ebben bizonyos politikai ízlésbeli elemek is megjelenhettek. Ezért, s nem elsősorban irodalmi jelentősége miatt emeli ki Menczer egyfajta ellenpólusként Kisfaludy Sándort, a pannonvagy dunántúli érzület költőjét, akinek műveit olvasva tanultak magyarul a Habsburgok is. Kisfaludyt szerencsére Vörösmarty személyében jóval nagyobb költő követte, s így a Kelet és a Nyugat közötti egyensúly kialakulhatott.

A korareformkor nyelvteremtését az érett reformkor típus- és mítoszteremtése követte. Katona drámájának más drámaköltészetben nem ismert új alakjai vannak, s ezt a títusteremtő erőt találjuk Vörösmartynál is, no meg a nemzeti mitológiát. Széchenyiben és Kossuthban az irodalmi karakterek valódi politikai jellemekké és szerepekké válnak, miközben mindketten a publicisztikai nyelv nagy mesterei is, elsősorban a romantikus életérzés ihletői és ihlettettjei. A romantikát szenvedély- és érzéskultusza első látásra inkább a forradalmi politika háttérévé teszi, amit Kossuth személyisége illusztrálhat, de

Menczer szerint mélyebb értelemben a romantika eleve a nagyság kultusza is, márpedig valódi nagysághoz térbeli és időbeli távlatra van szükség, ezt pedig a katolicizmus és a történelmi jogú monarchizmus minden másnál biztosabban garantálja. Ezért marad Széchenyi megingathatatlanul katolikus, monarchista és legitimista.⁴⁷

A babitsi, Szerb Antal-i értelmezést követve Menczer Petőfiben is olyan költőt lát, aki sokkal ellentmondásosabb, mint azt a nemzeti közmeggyőződés véli. Forradalmársága már nem csak antifeudális, hanem egyre inkább anti-burzsoá, plebejus; azaz Petőfi nem csak, s talán nem is elsősorban a falu (vidék) nevében lázad, mint inkább az értelmiség nevében a szüklátóköri és egoista városi polgár ellen, de természetesen minden lehetséges módon a városhoz kötődve. Egyfelől polgár- (filiszter)-ellenesség, másfelől polgári értékrend (házasság, barátság, morális önfegyelem) – pontosan ez az a kettősség, amelyet Menczer a korábban elemzett hőseiben is csodált.

Petőfihez képest Aranyban – itt is a látszat ellenére talán – jóval több a démoni elem. A dualizmus fénykora ugyanis egyúttal a Mikszáth és Krúdy írásaiban világirodalmi rangot kapó *homo werböcziánus* alkonya is. Azé az alaké, akiben Menczer – értékelésében a polgári radikális kritikával szembefordulva – a történelmi, jogászai szemlélet megtestesítőjét, és *ennyiben* konzervatív szempontból a modern ideologikus politika olyan ellensúlyát látta, amelynek éppen ez a vonása a hanyatlás ellenére is talán továbbörökíthető. Mindenesetre a hanyatlás, mint történelmi fejlemény, tagadhatatlan. Mikszáth humora és Krúdy elégikus hangvétele egyaránt ezt az alkonyt örökíti meg, amelyben az Arany János-i démonok jelenléte is egyre érezhetőbb. Az éjszaka pedig Adyval száll le, akiben a Jó és a Rossz örök harca egyszer és mindenkorra magyar témává is lett, s akiben a magyar lélek is a pokolra szállt.⁴⁸ Ady hatása a Jászi-körön keresztül Menczer számára pedig, tudjuk, személyes élmény is. Számára Adyban sem elsősorban az esztétikai teljesítmény, hanem az emberi és nemzeti sorskérdések minden másnál személyesebb megélése és rettenetes erejű kifejezése a fontos.

Széchenyi és Vörösmarty, a reformkor két teremtő és az alkotásban megnyugvást találó gényusa éppen katolikus gyökereik miatt nem tudtak felhőtlenül optimisták maradni, mindketten kemény küzdelmet vívtak a démonokkal, azokkal az erőkkal, amelyek természete Nietzsche és Dosztojevszkij írásaiból érzékelhető a legpontosabban, s amelyek spanyol, francia és angol földön jobbára meg is tartották a katolikus teológiai és spirituális kontextust. A náluk kiegyensúlyozottabb Eötvösre végső soron ugyanez a kettősség, a sokrétű alkotói tevékenység⁴⁹ és a történelmi pesszimizmus a jellemző.

Ám éppen a magyar szellemtörténet bizonyítja, hogy a protestantizmus egykor oly erőteljes komorsága és pesszimizmusa sem halott. Kemény Zsigmond, Tisza István és Ady Endre ebben a mentalitásban és a rossz iránti érzékenységben egyaránt osztoznak.⁵⁰ Nem vitás, hogy hármójuk közül Ady a leg-

erőteljesebben és a legteljesebben. Ő nem egyszerűen protestáns prédikátor, hanem zsidó próféta,⁵¹ nietzscheánus antikeresztény, orosz szenvedésfilozófus, valamint katolikus bűnbánó és ördögűző. Ha nincs konzervatív szemlélet és felfogás a rossz, a gonoszság komolyan vétele nélkül, amit a XX. század más világnézetek számára is úgyszólván kötelezővé tesz, akkor nem lehet a magyar konzervatív hagyományt sem megírni vagy leírni Ady Endre bizonyos műveinek kihagyásával, hangozzék ez bármilyen furcsán vagy botrányceltően is konzervatívok, liberálisok vagy szocialisták fülében. S ettől kezdve minden olyan művel, amely a radikális rosszat komolyan veszi, legyen annak szerzője Móricz, Babits, Szabó Dezső vagy Kosztolányi, el kell tudnia számolni a konzervatív világnézethez. Másrésztől éppen ez, tehát a pesszimizmus és a rosszra való állandó ráhangoltság teszi a konzervativizmust élő és folytonos hagyománnyá is.

A rossz, a gonoszság komolyan vétele, persze, önmagában még kevés egy fölismérhető politikai világnézet meghatározásához, s még kevésbé elégséges annak egy nemzeti közösségre jellemző változatának a körvonalazásához. A XX. század más irodalmi és filozófiai közösségeiben is bőséges anyagot találunk a hanyatlás, a válság, a 'közönséges' erkölcsi rosszon túlmenő spirituális gonoszság megértésére, vagy legalább leírására való törekvésre. Ezek együttese kijelöl egy világos irányt és érzékenységet, amelynek részletezése és kidolgozása az egyes írásokban, művekben más és más hangsúlyokat emel ki a konzervatív hagyományból, így azt egyrészt konzervativizmusként, másrészt az adott politikai közösségben választható konzervatív pozícióként fölismérhetővé teszi. Így nyílik lehetőség arra, hogy a konzervativizmus korábban megadott meghatározását, ahol erre mód van, jobban megközelítsük.

Egyetlen rövidke példával megvilágítva ezt, hadd utaljak Kosztolányi egyik eszmefuttatására az *Esti Kornél*ban az udvariasság erényének a jósággal szembeni magasabbrendűségéről.⁵² Ebben a részletben nem egyszerűen az udvariasság civilizációs teljesítménye áll ellentétben az ideologikus moralitással, hanem igen finom áttétellel, de jól érzékelhető a gonoszsággal való szembenézés is. Azaz az udvariasság fölmagasztalása egyáltalán nem frivol, cinikus, szatirikus vagy érzelmileg enervált, rossz értelemben vett dandys reakció, hanem a rosszal való egyedül sikeresnek látszó szembeszállás keserves tapasztalatokból leszűrt 'elvé,' amely mögött éppúgy ott van a XVIII. század hite a civilizáció viszonylagos jobbító, erkölcs-csiszoló hatásában, mint a Mikszáth Kálmán-i, Krúdy Gyula-i magyar arisztokratizmus és a közép-európai, bécsi magascivilizációban tökélyre fejlesztett társas érintkezési szabályok értéke (ezekre még visszatérek).⁵³ Így tehát a rossz elvont problémáját sokféle politikai, morális, esztétikai és spirituális támpont révén lehet részletezni és kezelni, s ezek segíthetnek kibontani egy robusztusabb konzervatív illetve magyar konzervatív pozíciót is.⁵⁴

2. Történelem

Menczer történelmi elmékedései, megjegyzései alapján az indeterminizmust, a monarchizmust, a birodalomelvűséget mint civilizációs keretet és a nemzeteszme óvatos, de határozott pozitív értékelését emeltem ki konzervativizmus-felfogásának fontos alkotóelemei gyanánt, részben már ott is közép-európai történelmi példákkal illusztrálva. Ezek a szempontok a magyar történelemre vonatkozó nézeteinek is egyértelmű irányt szabnak.

Ha például a magyar történetírás legkevésbé kurucos, inkább Szekfű Gyula tájékozódási irányát követő hagyományával hasonlítjuk össze Menczer felfogását, akkor még a legkonzervatívabbnak számító szekfűi megközelítéshez képest is fenntartás nélküliben habsburgiánusnak nevezhetjük. De ez az elnevezés voltaképpen nagyon félreérthető. Menczer minden sora egyértelműen az európai kontextusra, a geopolitikai szempontokra való tekintettel íródott, s ebből a távlatból nézve számára elsősorban nem Magyarország, hanem a 'dunai birodalom' volt érdekes. Az a birodalom, amelynek hosszú történelméhez és fejlődéséhez az európai civilizáció szempontjából szinte mindig az értékkeremtés- és megőrzés, nem pedig a rombolás teljesítményei fűződtek. Ennek pedig Menczer felfogása szerint ahhoz a tényhez van köze, hogy – s ennyire, laza történelmi determinizmus mégis megengedhető – a 'közép' ideája és ösztöne mindig is csillapítólag hatott a hódítás, az agresszió erői ellenében. Aki 'középen' van vagy hiszi önmagát, az nagyobb mértékben birtokolja a 'teljességet,' 'egész-séget,' fogyatkozatlanságot; közelebb van mindenhez ahhoz képest, mint aki valamiért a 'szélen' érzi önmagát. Menczer a 'közép' távlatát, gondolatát az európai politikai (azaz tudatos) történelem kezdeteitől fontosnak gondolja.⁵⁵ Ehhez a fogalomhoz ugyanis az egyensúly fogalma kiváltképpen asszociálható, s ezzel együtt a dinamika fékezése, visszafogása, egyfajta konzervatív felfogásra való hajlam. Ugyanakkor geopolitikai értelemben a 'közép' tényleges, fizikai, földrajzi elhelyezkedése az egyensúly állandó fölborulása miatt folyton változik, a nagyobb veszély irányába húzódva, ami évezredes tendenciát tekintve annyit jelent, hogy Európa közepe, ahol a mindenkori római császári címet viselő uralkodó is székel, Nagy Károly idejétől fogva lassan, de folytonosan kelet felé mozgott, az arab veszély elmúlta után a török és az orosz veszély felé. A XVIII. században rögzül, s a XIX.-ben tudatosodik, hogy Európa új közepe a délnémet–osztrák–cseh–lengyel–magyar régió – államjogilag nagyjából, bár nem egészen – a Habsburg-birodalom, amit Menczer előszeretettel nevez dunai monarchiának. Ezt a gondolatot nem csupán a metternichi külpolitika, hanem a magyar reformkor legjobbainak külpolitikai tájékozódása is világosan tükrözi, akik tisztában voltak azzal, hogy a pánszláv és a pángermán érzelmek és politikai erők között egyedül a dunai monarchia megerősítése lehet járható út (s amit Lengyelország bukása még jobban alá-

húzott, s amit az első világháború utáni békeszerződések teljes kudarca végképp bebizonyított).⁵⁶ Itt a 'közép' összeurópai jelentősége regionális súlyt is nyer, azaz két fölemelkedő és agresszív hatalom közötti pozícióként is értelmezendő. Ebből a szempontból nézve a kiegyezésben újjászülető dunai monarchia jobb sorsra érdemes elrendezés volt. Menczer felfogásában tehát a magyar történelem szerves része az európai 'közép' történetének, s vele együtt a – mondjuk így – európai geopolitikai konzervativizmusnak.

A specifikus magyar történelemmel kapcsolatban Menczer legfontosabbnak látszó állítása az, hogy a magyar történelmi hagyomány lényegében imperialista (értsd: 'birodalmi'), gondoljon erről bármit is a XIX. század óta divatba jövő nemzeti ideológia.⁵⁷ Ez viszont nem elsősorban a geopolitikai realitásokból ered, noha ezek szerepe is jelentős, ahogy azt a közép-európai dinasztiaiak története bizonyítja; hanem belső építkezése és berendezkedése miatt. A koronaeszme ugyanezt fejezi ki, tehát éppen nem a misztikus-pogány elemek, hanem a közjogi-társadalmi realitásoknak megfelelő, elsősorban a germán modellt követő egyeztető–békítő–integráló funkciója alapján mondhatjuk, hogy a magyar múlt egyrészt nem kivételes, másrészt viszont nagyon is fontos, igen távolba visszanyúló politikai hagyományok alapján érthető meg. Így Menczer felfogásában a XVI–XVII. századi Habsburg-ellenes mozgalmak a Rákóczi-felkelésig bezárólag a német protestantizmus által megerősített, de középkori alapokon nyugvó államszerkezeti modellt, az impériumi modellt szemléiben elsősorban nem a nemzeti függetlenség, hanem a szokásjog és a hagyományos társadalmi-politikai hatalmi elrendezés védelmét célozták meg. A XVIII. századtól megerősödő nem magyar nemzeti mozgalmak is a 'magyar' hagyományok által szentesített védő-kiegyenlítő szerep miatt fordultak nem elsősorban Bécs, hanem Szent István koronája felé. Ebből a megközelítésből a Habsburg-birodalom történeti-funkcionális értelemben teljesen legitim utóda a középkori magyar imperializmusnak, legitimebb, mint a magát egyre szűkebb értelmezési tartományra szorító magyar nacionalista ideológia, amely a XIX. században persze még liberális volt, de lényegében máig hatóan meghatározta a függetlenséget a magyar hagyománnyal azonosító történelemfilozófiát.

Menczer másik figyelemre méltó észrevétele a XVIII. század kétféle felvilágosodásának hangsúlyos megkülönböztetése. A potsdami és szentpétervári felvilágosodás ugyan igen nagynevű *filozófusokkal* büszkélkedhetett, ám a bécsi ennél jóval komolyabb és előremutatóbb eredményeket produkált, ha nem is a filozófia, hanem a társadalomtudományok (történetírás, nyelvészet, orientalisztika) és a művészet területein. Bécs az egyik fő forrása a modern magyar nemzeti identitásnak, ám ez természetesen ugyanígy igaz az olasz és a balkáni népek, nemzetek modern identitására is. Szemben az előbbi városokkal, de Párizssal is, Bécs a felvilágosodás kozmopolitizmusát jóval hitelesebben és mélyebb formáló erővel közvetíti. Ez az a bécsi kultúra, amely máig

hatóan alakítja a Közép-Európában a társalgási, társadalmi érintkezési szabályokat (itt utalok vissza az udvariasság erényére), a városképeket, a templomokat. A barokk jobban figyel a nem, a kor, a rang és a nemzetiség különbségeire, így mélyebben előkészíti a talajt az igazi individualizmus számára, amely a romantikában kapja meg a modern kontúrjait, abban a romantikában, amelynek egyik legfontosabb forrása is itt van. Menczer szerint tehát a bécsi felvilágosodás (azaz nem reakció!) – amíg ereje tartott – jótékonyan korlátozta a francia felvilágosodás kártékony hatásait. Így a Habsburg-monarchia a maga birodalomelvű és népi-monarchikus elemeket ötvöző szemléletével; töretlenül megőrzött évezredes császári gyökereivel és a szintén hitelesen képviselt magyar középkori legitimitással; valamint többé-kevésbé ésszerűen kihasznált nagyhatalmi lehetőségeivel az I. világháborúig nem csupán nemzetközileg stabilizáló funkciójú és magasrendű civilizációs teljesítményt nyújtó, illetve ilyenekre ösztönző politikai alakulat volt, hanem egész karakterét tekintve döntő mértékben – s persze Menczer szerint kedvező értelemben – befolyásolta a közép-európai, benne a magyar konzervatív gondolkodást is. A Monarchia szét hullása világtörténelmi tragédia volt – csak még nem akadt drámaírója.

3. A magyar konzervativizmus karaktere

Menczer írásaiból tehát a következő kép rakható ki a magyar politikai-spirituális karakterről. Mint a legtöbb európai nemzetnél, a vallási-teológiai háttér nálunk is történelmileg rendkívül fontos, újra és újra inspirációt adva a szekuláris szenvedélyes politikai gondolkodás számára (lásd a rossz, a bűn, az áldozat, a szenvedés témáit), amelyet a hűvösebb történelmi, jogi, geopolitikai szemlélet egyensúlyoz ki. A tisztán filozófiai vagy tudományos gyökerű politikai világnézetek hatása és befolyása ezzel szemben korlátozott. Jóval nagyobb szerepe van a történelmi kulcsfiguráknak, mintateremtő személyiségeknek, s ezzel összefüggésben az irodalmi alkotásoknak, mint a filozófiai és tudományos ihletésű útkereséseknek. Ez viszont végső soron meglehetősen kongeniális a konzervatív világszemlélettel, így arra a következtetésre juthatunk, hogy az immár a nyugati, politikai filozófiai háttérrel is tisztában lévő konzervatív Menczer szerint a magyar politikai eszme- és szellemtörténetben igenis kimutathatók a konzervativizmus legfontosabb témái és állításai, ha természetesen nem is mindegyik minden korszakban, s ha nem is mindig elsősorban politikusok, államférfiak, politikai gondolkodók írásaiban. Menczer ezt még erőteljesebben, s ezért vitathatóbb formában maga is megfogalmazta: „A konzervatív életfelfogás messzemenően jellemezte a magyar irodalom legjavát az utóbbi százötven év során, még ott is, ahol oly szerzőkről, gondolkozókról és közéleti emberekről van szó, akik magukat radikális demokratáknak, vagy legalábbis liberálisoknak vallották.”⁵⁸

ÖSSZEGZÉS

Visszaüllesztve a magyar konzervatív hagyományról, gondolkodásmódról alkotott, bár sehol nem rendszerezett menczeri felfogást a konzervativizmus egészének miliójébe azt emelem ki zárásképpen, hogy a történelemtől való töprengések s a belőlük levont gyakorlati-kormányzásfilozófiai tanulságok; a nemzetek, politikai közösségek sorsának civilizációs távlatba helyezése; a legfontosabb morális és nem morális civilizációs értékek személyes – politikusi és írói-művészi – teljesítmények révén történő védelme és gyarapítása együttesen egy olyan konzervativizmus-megközelítésnek teremt biztos alapot, amely nem kimondottan (politikai) filozófiai ihletésű, de a konzervatív politikai filozófiai 'elvekkel' összhangban áll, sőt, mivel hangsúlyozottan kerüli a rájuk történő hivatkozást, voltaképpen hitelesebb; ráadásul befogadóbb, s így az emberi tudásformák több regiszterét képes megszólaltatni.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány az OTKA K72116. számú kutatási pályázata nyomán született. A szerző ezúton is köszönetet mond a támogatásért, továbbá Békés Mártonnak és a Politikatudományi Szemle két anonim konzulensének a kéziratához fűzött észrevételeiért; továbbá Dr. Bogárdi Mihálynak néhány személyes kiegészítő adat közléséért.
- ² Q. Skinner, az említett cambridge-i iskola programadó képviselője szerint a klasszikus szövegekből nem olvashatók ki „örök problémák” megoldásai és „egyetemes igazságok” igazolásai, *ennélfogva* „a filozófiában nincsenek örök problémák, csak egyedi válaszok egyedi kérdésekre, s ahány kérdező, annyi kérdés.” (50.o.) Ám ez a következtetés logikai hiba, ami a kiemelésből azonnal látható is. Ha ugyanis elfogadjuk azt a filozófiai kiindulópontot, hogy *vannak* egyetemes (de legalábbis civilizáció-specifikus) politikai kérdések és problémák, akkor azokra a különböző szövegek különböző válaszokat fognak kínálni. Természetesen ebből egyáltalán nem következik, hogy bármely szöveg csakis úgy értelmezhető, mint ami kizárólag az adott problémáról szól. Az ilyen értelmezés valóban „ostobán és indokolatlanul naív színben fog feltűnni” (uo.), de miért volna ez az értelmezés az egyetlen alternatívája a skinneri kontextuális elemzésnek? Persze nem kötelező elfogadni az említett filozófiai kiindulópontot, de ha mégis elfogadjuk – ahogy én is teszem – akkor annak nem csak gyakorlati politikai, hanem igazolható filozófiai indokai is lehetnek. (Quentin Skinner: JELENTÉS ÉS MEGÉRTÉS AZ ESZMETÖRTÉNETBEN. In: A KORAMODERN POLITIKAI ESZMETÖRTÉNET CAMBRIDGE-I LÁTKÉPE. Szerk.: Horkay Hörcher Ferenc, Pécs, Tanulmány, 1997, 7–54.)
- ³ Ludassy Mária Hobbes elméletében „protoliberalis” elemeket is fölfedez (HOBBS: LEVIATÁN – TERMÉSZETÜNK MESTERSÉGES SZÖRNYSZÜLŐTTJE. In: ELHISZEM, MERT ÉSSZERŰ. Budapest, Osiris, 1999, 9–60.).
- ⁴ Elég a TÁRSADALMI SZERZŐDÉS nemzet/népkarakterológiai fejtegetéseire vagy a törvényhozó szerepének nagyon is konzervatív jellegű elképzelésére utalni.

- ⁵ Ez az álláspontja Schlett Istvánnak („Mi a konzervativizmus mint politikai pozíció – adott helyen, adott időben?” *Kommentár*, 2009/2, 5–20), aki a tanulmányban kifejezetten a magyar konzervativizmus öt korszakáról állítja, hogy ezek nem *valaminek* a korszakai, mivel egymástól élesen elkülönülnek, de itt-ott arra is utal, hogy tézise általános érvényű, tehát a skinneri okfejtést követi. A magam részéről azonban fontosnak tartom, hogy különbséget tegyünk két probléma között: lehet, hogy ami egy másik politikai közösségben folytonos eszmei tradíció, az a magyarban nem, de éppen emiatt a magyarra nézve más következtetések adódnak, mint amelyeket Schlett professzor levon. A továbbiakat lásd a főszövegben. Csizmadia Ervin még egy érvet említ: a magyar párttörténetből nem egyszerűen hiányzik a konzervatív *nevet* valamilyen formában megjelenítő párt (a reformkort leszámítva), hanem doktrinális értelemben kifejezetten konzervativizmus-ellenes pártok dominálnak, ideértve még az egyébként konzervatív eszmékhez közelálló pártokat is. (Csizmadia Ervin: A KONZERVATÍV SZELLEMEK ÉS A PÁRTPOLITIKA. *Népszabadság*, 2009. február 26.)
- ⁶ Ezek a jelzők természetesen politikai-ideológiai értelemben előítéletesek, de a társadalomtörténész tudományos értelemben talán indokoltan némileg nyakatekert (sajnos nyelvtanilag sem kifogástalan) megfogalmazása szinte provokálja az efféle értékítélet-kiegészítést: „Azt igyekeztünk bizonyítani, hogy a köztisztviselői identitás a középosztályi lét polgári feltételeinek a hiányában nem teremthetett tényleges középosztályt; s legalább ennyire fontos annak elismerése is, hogy a polgári attribútumok (...) mellett képződő középosztály az *úri* és a *polgári* jelzővel illetett középrétegek ha talán nem is egyenrangú részvételével zajló folyamat közös eredménye.” (Gyáni Gábor: MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE A HORTHY-KORBAN. In: Gyáni Gábor–Kövér György: MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE. Budapest, Osiris, 2001, 289.)
- ⁷ „Releváns szempontokon” azt értem, hogy minden törés, megszakítottság ellenére jóformán minden korszakban megtalálható az aktuális nyugati (francia, olasz, brit, német, osztrák) világnézeti-politikai ideológiai spektrum főbb pozícióinak valamilyen magyar változata.
- ⁸ Fodor Ilona: MENCZER BÉLA PÁRIZSBAN (interjú). *Valóság*, 1975. 10, 32–49.
- ⁹ Lee Congdon: MENCZER BÉLA: EGY KONZERVATÍV FEJLŐDÉSE. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1998. 4-5-6.
- ¹⁰ „TÖKÉLETES JÖVŐK NINCSENEK” – INTERJÚ MENCZER BÉLÁVAL. *Kommentár*, 2007. 1, 40–50.
- ¹¹ A Szabad Francia Erők egyik első katonája volt, részt vett a sikertelen dakari vállalkozásban. Az első kudarc ellenére a gyarmatok hamarosan sorra átálltak De Gaulle oldalára, a tervek szerint a líbiai brit haderő támogatására készültek föl Francia-Afrikából kiindulva. Menczer Szenegálban, Kamerunban, Gabonban, Csádban, Sierra Leonében állomásozott, tolmácsolt, őrzőjártozott, de a líbiai hadjáratban már nem tudott résztvenni.
- ¹² TENSIONS OF ORDER AND FREEDOM. CATHOLIC POLITICAL THOUGHT 1789–1848. Ed.: B. Menczer, London, New Brunswick, Transactions Publishers, [1952], 1994.
- ¹³ B. Menczer: A COMMENTARY ON HUNGARIAN LITERATURE. Castrop-Rauxel: Amerikai Magyar Kiadó, 1956.
- ¹⁴ Menczer szerint nem véletlen az sem, hogy Ady, aki életvitelét tekintve az ellentéte volt Jász-inak, a puritán asketának, mégis őt tartotta lelki rokonának: „Ady éppen vele, a bornemissza, puritán életmódú, még kávéházba is alig járó Jászi Oszkárral kívánta 'siratni a magyar siratnivalókat'...” (JÁSZI OSZKÁR ÉS A KÉT FORRADALOM. *Katolikus Szemle*, 1969. 2, 111–120, 115.)
- ¹⁵ TÖKÉLETES JÖVŐK NINCSENEK, 50.

- ¹⁶ Önéletrajzában száraz tényként közli, 1941-ben, Sierra Leone fővárosában, Freetown-ban keresztelte meg őt egy bencés szerzetes, egy bennszülött gyülekezetben.
- ¹⁷ ZEITLOSE VERFASSUNG DES MENSCHENGESCHLECHTS. *Österreichische Akademische Blätter*, 1967.4, 62-7 és DEMOCRACY AND SCIENTIFIC PROGRESS. In: HARVEST AND WASTE, 140–45..
- ¹⁸ BALZAC. A STUDY OF RELIGIOUS CONVICTION. *Dublin Review* 1950. 1, 53–63.
- ¹⁹ BARBEY D'AUREVILLE. *Dublin Review*, 1949. 1, 1–22, 9.
- ²⁰ A PROPHET OF EUROPE'S DISASTERS. JUAN DONOSO CORTES (1809-1853). *Month*, CLXXXIII, 959 (1947), 269-79; METTERNICH AND DONOSO CORTES. *Dublin Review*, 1948.4, 19-51.
- ²¹ Bár Tocqueville elemzéseire is hivatkozik, mégis alapos okkal föltételezhető, hogy Menczer számára a tulajdonképpen kiindulópontot Eötvös József munkáinak, elsősorban persze az *Uralkodó eszmék*-nek az áttanulmányozása jelentette, hiszen az a szabadság, egyenlőség és nacionalizmus, azaz a valódi történelemformáló szellemi erők összefüggéseit tárgyalja. Menczer konzervatív meggyőződésének formálásában Eötvös bizonyosan jelentős szerepet játszott. Lásd: JOSEPH EÖTVÖS AND HUNGARIAN LIBERALISM, THE SLAVONIC AND EAST EUROPEAN REVIEW. XVII, 51 (1939):1–12. és A LIBERAL PHILOSOPHY OF SOCIAL TRANSITIONS. BARON J. EÖTVÖS. *Contemporary Review*, October 1963.
- ²² METTERNICH AND DONOSO CORTES, 39.
- ²³ Zenghy Mihály (Menczer Béla): POLITIKAI ALAPELVEK I-IV. A megjelenés helye Menczer önéletrajzáának egy megjegyzése alapján minden valószínűség szerint a párizsi kiadású AHOGY LEHET a hagyatékban található, a megjelenés ideje 1956.
- ²⁴ POLITIKAI ALAPELVEK II. 4.
- ²⁵ Uo., 3.
- ²⁶ „Általában gyűlölöm a fasizmus szót s mint minden más 'izmust' azt elsősorban *ostobaságnak tartom*. Szívesebben nevezem Mussolinit gyilkosnak, útonállóknak, bandavezérnek, népbolondító demagógnak, kalandornak, mert az volt.” ÖTVEN ÉV ELŐTT. SUBSTANCE OF AN INTERVIEW GIVEN TO PETER HALASZ. *Radio Free Europe, Hungarian Service*, 28 Oct. 1962 (Ms 5895/16: 4., eredeti kiemelés).
- ²⁷ Uo., 5.
- ²⁸ UTÓPIA ÉS UKRÓNIA. *Magyar Könyvbarátok*, 1960 október-december, 24–30, 28–29.
- ²⁹ KARL KRAUS AND THE STRUGGLE AGAINST THE MODERN GNOSTICS. *Dublin Review*, 1950.4, 32–52, 36.
- ³⁰ A legfontosabb írások, a megjelenés sorrendjében: BEYOND THE PYRENEES. *Contemporary Review*, May 1950, 279-83; SPAIN REVISITED. *Contemporary Review*, Oct. 1952, 210–14; SPAIN TODAY. *Contemporary Review*, Jan. 1953, 60–1; SPAIN IN 1954. *Contemporary Review*, Jan. 1955, 11–15; „General Franco,” *Contemporary Review*, Aug. 1955, 129-30; SPANIENS GEIST ZWISCHEN REVOLUTION UND RESTAURATION. *Wort und Wahrheit*, 1957 január, 27–38; SPANISCHER KONSERVATISMUS. In: G-K. Kaltenbrunner (Hg): REKONSTRUKTION DES KONSERVATISMUS, Freiburg: Verlag Rombach, 1972, 291–310.
- ³¹ MARXISM: TRUE AND FALSE PROPHECY. In: HARVEST AND WASTE, 83-96.
- ³² THE ROMAN ANCESTRY OF EUROPE. *The Quarterly Review*, July 1957, 271–81, 271.
- ³³ Uo.
- ³⁴ THE VOCATION OF ISRAEL. In: *Harvest and Waste*, 30-34.
- ³⁵ THE ROMAN ANCESTRY OF EUROPE.
- ³⁶ VERGIL, THE PAGAN PROPHET. In: *Harvest and Waste*, 26–29.

- ³⁷ THE HEAVENLY JERUSALEM AND MODERN IMPERIALISM; EX ORIENTE LUX: RELIGIONS AND EMPIRES, mindkettő in *Harvest and Waste*, 40–45.
- ³⁸ HAZUGSÁGOK ÉS IGAZSÁGOK A HABSBERG-MONARCHIÁRÓL. Ms 5895/28.
- ³⁹ Lásd KOPORSÓT JÖVŐK LEZÁRNI... EMLÉKBESZÉD. Ms 5893/30. KÁROLYI MIHÁLY ÉS AZ OKTÓBERI FORRADALOM – AHOGYAN MA LÁTOM. Ms 5893/34.
- ⁴⁰ HAZUGSÁGOK ÉS IGAZSÁGOK A HABSBERG-MONARCHIÁRÓL.
- ⁴¹ THE FALLACY OF 'PROGRESSIVE' ART. In: *Harvest and Waste*, 97–101.
- ⁴² DER NIEDERGANG DES MONARCHISTISCHEN EUROPA. *Neues Abendland*, 1958. 2, 127–42.
- ⁴³ THE SURVIVAL OF NATIONS. Kideríthetetlen megjelenési hely (1945, 219–222), Ms 5895/72., 221.
- ⁴⁴ Menczer arra is fölhívja a figyelmet, hogy a Shakespeare felé irányuló konzervatív érdeklődést a francia racionalizmus és a német „érzelgősségek és félhomályok” (Dessewffy József Kazinczy Ferencnek) iránti bizalmatlanság is táplálta. SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR SZELLEM. *Katolikus Szemle*, 1962.2, 114–27, 119.
- ⁴⁵ A COMMENTARY ON HUNGARIAN LITERATURE.
- ⁴⁶ DIE UNGARISCHEN KONSERVATIVEN I. *Österreichische Akademische Blätter*, 1963, 14–19; DIE UNGARISCHEN KONSERVATIVEN III. 1964. 8-9-10, 107–12.
- ⁴⁷ METTERNICH UND SZÉCHENYI. *Donauraum*, 1960. 2, 78–86.
- ⁴⁸ Egy apró személyes megjegyzés: a hedonizmus és a pesszimizmus Ady-féle bizarr keveréke (szigorúan nem „sírva vigadás,” hanem „vigadva sírás”) háborzongató pontossággal látszik reprodukálódni akárhány rendszerváltás utáni érték- és attitűdvizsgálatban mint magyar többségi magatartás.
- ⁴⁹ Széchenyi 'sokrétűsége' közismert, Vörösmartyé az irodalmi műfajok terén értendő (dráma, líra, epika), Eötvösét pedig a politikus, az író és a filozófus szerepének integrálása jelenti.
- ⁵⁰ Ennek ellenére Menczer Tiszát elsősorban liberálisnak tekinti, persze a XIX. századi értelemben. Ugyanakkor Metternichel hasonlítja össze, úgy, hogy mindkettőjük „liberalizmusát” a kortársak autoriter és reakciós politikának érzékelték, ami az előbbi értelemben igaz is volt: egy elmúlt vagy múltfélben lévő kor elvei iránti ragaszkodásuk okán tűnhettek maradinak, jóllehet ezek az elvek éppen nem doktrinér, hanem történelmi elvek voltak, amelyek jól kiegészíthetők vagy alkalmazhatók voltak (lettek volna?) az új körülmények között is. Így például mindkettőjüknek érdemeik vannak a gazdasági-társadalmi modernizációban, a politikai keretek rugalmas tágításában. Ha tetszik, ez a fajta szabadelvűség egyúttal a konzervatív politika lényege is. Lásd TISZA ISTVÁN, JÁSZI ÉS METTERNICH. *Új Európa*, 1969 június, 11–14. és STEPHAN GRAF TISZA UND SEINE EPOCHE, Ms 5893/14.
- ⁵¹ Főntebb jeleztem, hogy Menczer véleménye szerint Jászi és Ady szellemi rokonsága ebből érthető meg. Jászi emblematikus műve a MAGYAR KÁLVÁRIA, MAGYAR FELTÁMADÁS – lehetne „adysabb” címet adni egy történelmi esszének?
- ⁵² Kosztolányi Dezső: ESTI KORNÉL (Budapest, Magyar Könyvklub, 2002), 44–45.
- ⁵³ Hasonló véleményen van ugyanezzel a novellával kapcsolatban Horkay Hörcher Ferenc is (AZ UDVARIASSÁG FILOZÓFIÁJA, *Új Forrás*, 1996. 1.), egyrészt elutasítva vele kapcsolatban a nihilizmus és a kiábrándultság vádját, másrészt rámutatva az udvariasságnak az egész erkölcsi rendet igelő és védő funkciójára, bár a rosszal, a gonosszal vívott küzdelemben mutatkozó értékét nem emeli ki.

- ⁵⁴ A magyar konzervatív hagyomány értelmezésének problémáján töprengve Gyurgyák János hasonló következtetésekre látszik jutni. „De milyen tradíciókkal rendelkezik a magyar konzervativizmus (...)? A legfontosabb ellenvetést talán úgy lehetne megfogalmazni, hogy nálunk a konzervativizmus mindig reakciós állapotkonzervativizmust jelentett, s nem angolszász típusú értékonzervativizmust. Ebben a megállapításban sok igazság van, az a feltételezés azonban hamis, hogy egy ilyen jellegű gondolkodás és mentalitás nálunk teljességgel hiányzott volna. Ha most el is tekintünk a besorolhatatlan, azaz az egészen sajátos és eredeti gondolkodású Széchenyi Istvántól (...), akkor is (...) a forradalom után Kemény Zsigmondját, az ÁLMOK ÁLMODÓJÁ-nak íróját, Asbóth Jánost, a SZÍTTÁL-E LASSÚ MÉRGEKET? című versének megírása utáni tanulmányíró Babits Mihályt (...), a kiváló irodalomtörténészt, Horváth Jánost és Halász Gábort említhetjük. (...) Mindenkinek, aki a magyar konzervativizmus nem létező voltáról vagy reménytelen helyzetéről értekezik, tudnia kell, hogy ilyen és ehhez hasonló értékeket szór ki a hajóból a tengerbe. Gyurgyák János: *A MAGYAR KONZERVATÍV HAGYOMÁNY, Népszabadság*, 2009. február 7.
- ⁵⁵ HUNGARY'S PLACE IN EUROPEAN HISTORY, *Modern Age* III.1 (1958-59), 66-80.
- ⁵⁶ Lásd pl. PAN-SLAV AND PAN-GERMAN. A PARALLEL HISTORY OF IDEAS. Ms 5894/26. A *Month* folyóirat számára.
- ⁵⁷ Itt is érzékelhető egy Szekfűénél is jóval 'radikálisabb' konzervativizmus. Menczer hagyatékában számtalan hosszabb kézirat, könyvtervezet van a magyar és általában a dunai történelemmel kapcsolatban. A nagyobb terjedelmű anyagok az alábbiak: GONDOLATOK A MAGYAR MŰLTRŐL, Ms 5892/512; THE RISE AND FALL OF EAST-CENTRAL EUROPE, Ms 5894/19; HUNGARY AND THE ORIENTAL QUESTION 1683-1791, Ms 5892/503; THE DANUBIAN MONARCHY AND THE ORIENTAL QUESTION. FROM THE LIBERATION OF HUNGARY TO THE RISE OF THE BALKAN NATIONS. Ms 5892/504; THE PERIOD OF REPRISALS AND OF THE AUSTRIAN ATTEMPT AT CENTRALISATION 1849-1860. Ms 5893/82.
- ⁵⁸ TÖKÉLETES JÖVŐK NINCSENEK, 45.